

Қозғамбаева Г.Б.,
Егизбаева М.К.

**Түркістан автономиялы
кеңестік республикасында
сауатсыздықты жою
жолындағы күрес пен білім
беру ісі тарихынан**

Мақалада Түркістан Автономиялық Республикасында халықтың сауатсыздығын жоюға бағытталған жұмыстар жүргізіліп, жалпы білім беретін мектептер, курстар, клубтар, кітапханалар және басқа да оқу және мәдени-ағарту мекемелерінің жүйелері құрылғандығы қарастырылған. Түркістан АКСР-ның Халық ағарту комиссариатының 1918 жылғы 14 желтоқсандағы өкімімен түрлі училищелер, шіркеу, орыс-түзем, орыс-еврей және басқа да мектептер жойылып, кеңестік мектеп үлгісінің алғашқы түрі «Бірыңғай еңбек мектебі» құрылды. Сондай-ақ қазақ зиялыларының күшімен Түркістан Автономиялық Республикасында халықтың сауатсыздығын жоюға бағытталған жұмыстар жүргізіліп, жалпы білім беретін мектептер, курстар, клубтар, кітапханалар және басқа да оқу және мәдени-ағарту мекемелерінің жүйелері құрылды. Жалпы білім беретін мектептер жүйесінде жас ерекшеліктеріне қарай топтастырып бастапқы білім берілді.

Түйін сөздер: білім беру, халық ағарту ісі, сауатсыздық, бағдарлама, мектеп.

Kozgambaeva G.B.,
Egizbaeva M.K.

**History and development of the
national education system in the
Turkestan autonomous soviet
socialist republic**

The article considered history of formation and development of the national education system in the Turkestan ASSR. From the first days in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic passed the struggle for the elimination of illiteracy, opened general educational schools, courses, clubs, bookstores. Formed network of cultural educational institution. The Council of People's Commissars of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic September 17, 1920 issued a «Decree on the elimination of illiteracy among the population of the Turkestan Republic.» From the very first years of Soviet power for all local school began to act to eliminate illiteracy. And also deals with the problems and difficulties of the work carried out educational work in schools and higher education institutions in Zhetisu and Syrdarya regions of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic. In August of 1920 to discuss the construction of the school was called the first congress of teachers in Tashkent.

Key words: school knowledge, school, national education, educational program.

Козгамбаева Г.Б.,
Егизбаева М.К.

**История становления и
развития системы народного
образования
в Туркестанском АССР**

В статье рассматривается история становления и развития системы народного образования в Туркестанском АССР. С первых дней в Туркестанском АССР шла борьба за ликвидацию неграмотности населения, открылись общеобразовательные школы, курсы, клубы, книжные магазины. Обозовалась сеть культурно-просветительских учреждений. Совет Народных Комиссаров Туркестанской АССР 17 сентября 1920 г. издает «Декрет о ликвидации неграмотности среди населения Туркестанской республики». С первых же лет существования Советской власти повсеместно начали действовать школы по ликвидации неграмотности населения. А также изучаются проблемы, трудности проведенной образовательной работы в школе и в высших учебных заведениях в Жетысуской и Сырдарьинской областях Туркестанского АССР. В августе 1920 года для обсуждения вопросов школьного строительства был созван первый съезд учителей в Ташкенте.

Ключевые слова: школьная знание, общеобразовательная программа, неграмотность, школа.

**ТҮРКІСТАН
АВТНОМИЯЛЫ
КЕҢЕСТІК
РЕСПУБЛИКАСЫНДА
САУАТСЫЗДЫҚТЫ
ЖОЮ ЖОЛЫНДАҒЫ
КҮРЕС ПЕН БІЛІМ БЕРУ
ІСІ ТАРИХЫНАН**

Түркістанда халық ағарту ісі мен білім беру деңгейінің өсіп, өркендеуі қиын тарихи жағдайда жүріп өтті. Бір жағынан уақыты өткен ескі қоғамдық қатынастар аяқтан шалып жатса, екінші жағынан патша өкіметінің жергілікті халықты ұлттық езгіге салуы Түркістанның алдағы болашағына күмән туғызды. Тіпті жергілікті билік орындары жергілікті халықтың ұлттық мәдениетін дамытуға ешқандай қызығушылық танытпады. Ел тұрғындарының басым көпшілігі не оқи, не жаза алмады, миллиондаған балалар мектептен тыс қалды, педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі өткір сезілді [1, 10 б.]. Патша билігінде болған алпыс жылда Түркістан өлкесі бойынша Ташкентте ерлер гимназиясы, реалды училище, мұғалімдер институты, мұғалімдер семинариясы, 2 әйелдер гимназиясы және басқа қалаларда ұсақ кәсіптік мектептер ашылған [2, 20 б.]. Бұл жағдай Түркістанды мекендеген қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз және тағы басқа да бүкіл Орталық Азия халықтарына тән ортақ нәрсе еді. 1906 жылы «Вестник воспитания» атты журналда жарияланған мақалада: «Егер Түркістан халқы мәдениетке осы кездегі қарқындарымен жылжитын болса, онда өлкенің барлық халқына хат танытуға төрт мың жылдан аса уақыт керек болады» деп жазылған. [3, с. 21]. Қазақ даласы мен Түркістандағы кеңес өкіметінің жеңісі, іс жүзінде патшалық Ресейдегіден де күшті диктатураға, бюрократиялық жүйенің орнауына соқтырды. Мемлекеттік түрге оранған революциялық зорлық-зомбылық жаңа қоғамдық қарым-қатынасты енгізді. Бірақ большевиктер енгізген жаңа білім саясаты бірқатар білім саласын модернизациялау принциптеріне жауап беретін мәселелерді шешуге ықпал етті. Сондай принциптерге мысалы, білім саласында таптық артықшылықтарды жою қажеттілігін талап ету, жалпы сауатсыздыққа жол бермеу, діни ұйымдар мен оқу орындарын мемлекеттен ажырату, мектеп жасындағы балалардың барлығын мектеппен қамтамасыз ету және т.б. Шіркеуді мектептен ажырату туралы декретке сәйкес мектеп бағдарламасынан барлық дін сабақтары алынып тасталды, кейіннен педагогикалық кеңестер мүшесі ретінде қызмет атқаратын барлық діни қызметкерлер жұмыстан шығарылды. Қазан төңкерісінен кейін мектеп ісінің көптеген прогрессивтік қадамдары тоқтап қалды. Большевиктер үкіметі революцияға

дейінгі білім беру мекемелерінің құрылымын жойып, халыққа білім берудің социалистік желісін қалыптастыра бастады, оқу-тәрбие жұмыстарын терең саясаттандыру жұмыстарын жолға қойды. Барлық ескі әдістегі мектептердің барлығына алғашқы шара ретінде жаңа әдістегі білім беру мектебіне көшу ұсынылды. Түркістан АКСР-ның Халық ағарту комиссариатының 1918 ж. 14 желтоқсандағы өкімімен түрлі училищелер, шіркеу, орыс-түзем, орыс-еврей және басқа да мектептер жойылып, олардың орнына кеңестік мектеп үлгісінің алғашқы түрі «Бірыңғай еңбек мектебі» құрылды. «Түркістан мектептерінің құрылымдық жағдайы» бағдарламасына сәйкес бұрынғы шіркеулік, орыс-еврей мектептері таратылып, оның орнына 1 сатылы мектептер құрылса, бұрынғы училище, гимназиялар орнына 2 сатылы мектептер ашылды. Түркістан АКСР Халық ағарту комиссары В.П. Биликтің №14 «Діни мектептерді мемлекеттік қаржыландырудан босату және діни мектептерді кәдімгі оқыту жүйесінен бөлу» туралы шешіміне сәйкес жүргізілді [4, с. 63.]. Мектептердің оқу жоспарлары мен пәндерді оқыту бағдарламалары түбегейлі қайта қаралды. Революциядан кейінгі алғашқы жылдары жоспарлар мен бағдарламаларды жергілікті жерлердегі мектептердің педагогикалық ұжымы дербес жасауға мәжбүр болды. Коммунистік партияның идеологтары Ж. Аймауытовтың қазақ мектептері үшін арнап жазған бағдарламасы мен оқу жоспарына «қазақ халқын ұлы орыстық мәдениет пен ғылымға тарту үшін емес, керісінше одан жырақта ұстау үшін жазды», – деген баға берді [5, с. 110].

Түркістан Коммунистік партиясының І-ші съезінде алға қойылған бүкіл республикада жергілікті халықтың тілі – түрік тілін мойындау жөніндегі шаралардың негізінде әзірленген «Түркістан автономиялық республикасының аумағында мемлекеттік тілді енгізу туралы» Ережеде, І саты мектептерінде оқыту орыс және мемлекеттік тілдерімен қатар, ана тілінде де жүргізілетіндігі көрсетілді. Ережені басшылыққа ала отырып, 1918 ж. 12 желтоқсанда Халық Ағарту комиссариаты «Ұлт мектептерінде оқитын балаларға ана тілінде білім алу құқын беру туралы» қаулы шығарады [6, 96 б.]. 1923 жылы 13 қаңтарда ТКП ОК атқару бюросының мәжілісінде С. Қожанов халық-ағарту жұмысы жөнінде жасаған баяндамасында, жиналысқа қатысқандар «орыс тілі оқыту тілі ретінде тек орта және жоғары оқу орындарында әрі ана тілінде оқыту мүмкіндігі жоқ болған жағдайда

қолданылсын», «алғашқы үш жылда оқыту тек ана тілінде жүргізілсін» – деген, қаулы қабылдатқызады [7,85 б.]. Түркістан АКСР-і кеңестері ОАК-нің 1919 ж. 3 желтоқсанда қабылдаған «Ересек тұрғындар арасында міндетті оқуды енгізу туралы» декреті қалалардағы 17-50 жас аралығындағы сауатсыздарды 6 ай ішінде, ауыл-селолардағы сауатсыздарды 9 ай ішінде хат танып шығуға міндеттейді. Түркістан Кеңесі ОАК Бүкілодақтық ОАК-нің 1920 жылғы 10 қазандағы халыққа білім беру туралы қаулысын басшылыққа алып және республикадағы халық ағарту ісі жағдайын талдай отырып, 1920 жылғы 17 қарашадағы қаулысында бірқатар маңызды шараларды атап көрсетті. Түркістандағы халыққа білім беру ісі және оны дамыту міндеттерін анықтауға ықпал етуде Халық Ағарту комиссариаты шақырған халыққа білім беру бөлімі меңгерушілерінің 1920 ж. мамыр-маусымда өткен бірінші съезд шешімдері Түркістанда халық ағарту жұмыстарының сапасын жақсарту мен оны дамытуға мүмкіндік берді. Сауатсыздықты жоюға байланысты жұмыстардың кең өріс алуына облыстық халық ағарту бөлімдері тікелей басшылық жасады. Орталықтағы Ташкент қаласы болған Сырдария облыстық халық ағарту бөлімі 1920 ж. 18 маусымда «Халықты жаппай оқыту туралы» бұйрық береді [8, с. 93]. Аталған бұйрықтың 4 бабында «Қазіргі жұмыс істеп тұрған мектептерден интернаттар ашып, оны барлық шаруашылық құралдармен және азық-түлікпен қамтамасыз етіп, мектеп-коммуналарға айналдырылсын» деген міндет белгіленеді. 1920 ж. 11 желтоқсанда Түркістан Республикасы Халкомкеңесі «Тұрғындар арасында сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссиялар туралы қабылданған Ережеде сауатсыздықты жою жөніндегі Орталық төтенше комиссия құрылатындығы, ал жергілікті жерлерде тиісті комиссиялар ұйымдастырылатыны белгіленді [8,с.94]. Ауылда мектептер саны өскенімен олардың материалдық жағдайы жақсармады және көбейген шығындарды жабу Түркістандағы жергілікті халық үшін ауыр болды. Ауыл мектептерін ұстау мәселесінің шешімінен ауылдық жерлердегі мектептер мен балалар мекемелері санының одан әрі өсуіне тәуелді етті. Осы мәселені қарастырған Түркістан АКСР Кеңесінің ОАК-нің ІІ сессиясы (1923 ж. 30 шілде – 2 тамыз) Түркістанның шаруашылық жағдайы ауыл мектептерінің жергілікті бюджет есебінен ұстауға мүмкіндік бермейтіндігін көрсете келіп, КСРО ОАК-нен халық ағарту ісі бойынша мына шығындарды мемлекеттік бюджетке

енгізуді сұрады: 1) барлық алты педагогикалық оқу орындарын ұстау; 2) әр болыс бойынша бір мектепті ұстау (500 мектеп), (Халық Ағарту комиссариаты бұл жерде әр болыста бір екі жылдық мектеп ашуды қарастырған); 3) қалаларда жергілікті тұрғандар үшін 150 мектеп; 4) қалаларда әрбір 100 адамға екінші саты мектептерінде аяқталған білім алуды қалайтын ауыл балаларына арналған интернаты бар 1 мектеп; 5) әрбір кәсіптік-техникалық мектепте жергілікті халық үшін дайындық сыныптарын ашу; 6) темір жол ісі бойынша 3 кәсіптік-техникалық мектеп ашу [2, 26 б.]. Мұндай қатаң талап өлкедегі сауатсыздықты жою ісінің қарқынды жүргізілуіне жағдай жасады. Нәтижесінде «1921 жылдың ортасында Түркістан АКСР-де 50 мың адамды қамтыған мыңнан астам сауатсыздықты жою мектептері жұмыс істеп, оның 70% жергілікті тұрғындар құрады. Яғни, жылдан-жылға жалпы білім беретін мектептер саны артты. Айталық, Түркістан өлкесінде 1914 жылы 30 мыңға таяу оқушыны қамтыған 500-ге таяу бастауыш мектептер болса, 1920 жылы 170 мың баланы қамтыған екі мыңдай бастауыш мектептер жұмыс жасады. Соның ішінде бұл мектептерде жергілікті ұлттың балалары 1915 жылмен салыстырғанда 16 есе көп болды» [9, с. 5]. 1920 жылдың соңына қарай Түркістан АКСР-дағы жалпы саны 2022 болатын бастапқы мектептерде 165122 оқушы оқыса, оның 98656-сы жергілікті ұлт өкілдері еді. 1920 жылы халық ағарту комиссариаты жүйесінде 165 қазақ мектебі болса, олардың 80-і Жетісу облысында, ал қалғандары Сырдария облыстарында жұмыс істеді. Сонымен қатар Түркістан республикасының Сырдария мен Жетісу облыстарында 73 мектеп-коммуна мен интернат балаларға білім беріп, онда 8590 бала тәрбиеленді. Ал 1921 жылдың басында 150 интернат қызмет атқарса, оларда қазақтар мен қырғыздардың 15,6 мың балалары, соның ішінде Ташкенттің жаңа бөлігінде орналасқан үш қазақ интернатында 563 қазақ баласы болған [10, с. 5]. Кеңестік ұлттық мектептерді ұйымдастыру міндеті қиындықпен шешілді. Діни оқу орындарын шектеу, орыс-түзем мектептерін қайта құрулар, күштеп қысым көрсету тәсілдерін қолдану олардың желісінің өсуіне әкеліп соқтырды.

Халық Ағарту комиссариатын С. Қожанов басқарған кезде Түркістан республикасында қазақ мектептерінің саны арта түседі. Мәселен, 1921 жылы Әулиеатада – 60, Қазалыда – 14, Жаңақазалыда – 2, Перовскіде – 30, Ходжентте – 4, Қоралда – 17, Андижанда – 2, Түркістанда – 1, Ташкент уезінде – 9 мектеп ашылады [2, 1,

28 б.]. Түркістандағы оқу-ағарту ең күрделі шешімін таппаған салаға айналды. 1922 жылы желтоқсанда Түркістан Республикасы Кеңестерінің XI съезінде Халық ағарту комиссариаты осы саланы одан әрі дамытудың жылдық бағдарламасы қаралды. С. Қожановтың жасаған баяндамасында Түркістан Республикасының мәдени-ағарту мекемелері 1921 ж. өздеріне бөлінуге тиісті қаржының төмендегі мөлшерімен ғана қанағаттандырылған: интернаттарды киім-кешекпен жабдықтау үшін берілетін ақша – 5%, аяқ киімге – 3%, жазу-сызу құралдарына – 1%, кітапханаға арналған, кітаптарға мүлдем жоқ, отынға – 0,5%, азық-түлікке – 60%, оқулықтарға – 10%, мектепке қажетті құрал-саймандарға – 3% шамасында делініп, мектеп ісіндегі, оқыту жұмысының олқылықтары мен тұрмыс қиыншылықтарына тоқталады [8, 78 б.]. Съезден кейін, халық-ағарту ісіне мемлекеттік бюджеттің 30% дейінгі, ал жергілікті бюджеттің 24%-на дейінгі бөлігін босатуға шешім қабылдайды. Алайда үкіметтің орасан зор күш-жігер жұмсауына қарамай-ақ, республикада оқу-ағарту ісінің жағдайы аса ауыр халде еді. Мәселен, оқу құралдарының жетіспеушілігі жергілікті халық арасында, соның ішінде қазақ мектептеріндегі білім беру ісін едәуір тоқтатты. 1923 жылы күзде Түркістан Республикасында сауатсыздықты жою мектептерінің саны үздіксіз өсіп, 1 қазанда – 124, 1 қарашада – 235, желтоқсан айының басында – 317, 1 ақпанда – 367-ге жетеді. Жергілікті тұрғындар балаларына арналған I және II сатыдағы мектептер, балалар үйлері, интернаттар және басқа да мекемелер тез көбейе бастады. Мысалы, 1924 жылы барлық мектепте оқитын балалардың 63,3 пайызы және 1925 жылы 58,3 пайызы жергілікті ұлт өкілдері болды. Үкіметті басқарған қазақ зиялылары жыл сайын мектептерді ана тіліндегі оқулықтар, оқу бағдарламалары, жоспарлар мен көмекші құралдармен қамтамасыз ету қорларын толықтырып отырды. Бөлінетін қағаз, баспа құралдары қоры ұлғая бастады, бұл қазақ мектептерін және басқа да оқу орындарын оқулықтармен, оқу-әдістемелік әдебиеттермен, дәптерлермен, кеңсе-мектеп құралдарымен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Бірақ, қазақ тілінде шығарылған оқулықтар әлі де болса жеткіліксіз еді, бұл кемшілік қазақ тіліндегі авторлық, құрастыратын ұжымның аздығымен түсіндірілді. 1924-1925 жылдары Түркістандағы қазақ мектептерінің күрт өсуі мектеп әдебиеттерін одан әрі басып шығаруды талап етті. Кеңес мемлекеті мектептерді оқулықтармен, оқу құралдарымен қамтамасыз

етуде, оларды жөндеу мен жаңа мектептер салу мен оларды құрал-жабдықтармен толықтыруға ерекше назар аударды. Түркістан коммунистік партиясы ОК-нің басшылығымен 1924-1925 оқу жылына мектептерді дайындау мен ағарту апталығын өткізу жөніндегі жұмыстары мектеп ғимараттарына жөндеу жұмыстарын табысты жүргізуге пайдаланылды. Кеңес өкіметі орнаған Түркістан республикасының алғашқы жылдарда мектептерді ұйымдастыруды қорытындылайтын болсақ, осы аз уақыт ішінде өлкеде өте үлкен жұмыс атқарылғандығын айту керек. Сол жылдары орта есеппен жылына 700 мектеп ашылып, халыққа білім берудің барлық жүйесін түбегейлі қайта ұйымдастыру, мектептерді оқытушы кадрлармен қамтамасыз ету, мектептер мен басқа да балалар мекемелерінің материалдық

базасын нығайту бойынша аса қиын жұмыстар жүзеге асырылды.

Кеңес мектебін құру жолында үлкен кедергілер кездесті, жекелеген қателіктер мен кемшіліктерге жол берілді. Мектептерде сабақтың уақытылы басталмауы, олардың Түркістан республикасында біркелкі орындастырылмауы, кейбір мектептерде ескі оқулықтардың пайдалануы секілді жағдайлар байқалды. Шеберханаларды жабдықтаудың қиындығына байланысты көп мектептерде қол еңбегі енгізілмеді. Жергілікті халық мектептерінде салт-дәстүрге байланысты осы кезеңде бірігіп оқытуды жүргізу мен мұсылман діні сабақтарын толығымен алып тастау мүмкін болмады. Халыққа білім беру органдары мектеп жасындағы балаларды толықтай мектеппен қамти алмады.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаева Г., Әбжанов Х.М. Қазақстан: тарих тұлға теория. – Алматы: Дәуір, 2004. – 344 б.
- 2 Рашева Г.У. Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасында қазақ зиялылар-ының ағартушылық қызметі (1918-1925 жж.): тар. ғыл. канд....дисс. – Алматы, 2010. – 142 бет.
- 3 Дадабаев К.Д. Успехи развития высшего образования в Узбекистане // Тр. ТашГУ. – Ташкент, 1963. – Вып. 324. – С. 15-32, 53; Байтурсунов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. – 1919. – № 29. – 2 августа.
- 4 Культурное строительство в Туркестанской АССР. – Ташкент, 1973. – I том. – 326 с.
- 5 Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. – Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – 325 с.
- 6 Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.
- 7 Симтиков Ж.Қ. Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі 1916-1924 ж): тар. ғыл. канд. ...дисс. – Алматы, 1997. – 194 б.
- 8 Исмаилов А.И. Из истории южных областей Казахстана. – Шымкент, 2006. – 240 с.
- 9 Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917-1927) // Сб. докл. – Ташкент: Узбекистан, 1973. – Т. 1. – С. 571.
- 10 Первый Казахский институт в Ташкенте // Сб. документов и материалов.–Ташкент: Zar-galam, 2005. – С. 160.

References

- 1 Nazarbaeva G., Äbžhanov H.M. Kazakstan: tarih tұлға teoriya. – Almaty: Dәuir, 2004. – 344 b.
- 2 Rasheva G.U. Tүrkistan Keңestik Avtonomijalyқ Respublikasynda қазақ zияlylar- unyң aғartushylyқ қызmeti (1918-1925 zhzh.): tar. ғыl. kand....diss. – Almaty, 2010. – 142 bet.
- 3 Dadabaev K.D. Uspеhi razvitija vysshego obrazovanija v Uzbekistane // Tr. TashGU. – Tashkent, 1963. – Vyp. 324. – S. 15-32, 53; Bajtursunov A. Revoljucija i kirgizy // Zhizn' nacional' nostej. – 1919. – № 29. – 2 avgusta.
- 4 Kul'turnoe stroitel'stvo v Turkestanskoj ASSR. – Tashkent, 1973. – I tom. – 326 s.
- 5 Sembaev A.I. Oчерki po istorii kazahskoj sovetskoj shkoly. – Almaty: Kazahskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo, 1958. – 325 s.
- 6 Shildebaj S.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Almaty: Fylym, 2002. – 214 b.
- 7 Simtikov Zh.Қ. Sұлтанбек Қожановтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі 1916-1924 zh): tar. ғыl. канд. ...diss. – Almaty, 1997. – 194 b.
- 8 Ismailov A.I. Iz istorii juzhnyh oblastej Kazahstana. – Shymkent, 2006. – 240 s.
- 9 Kul'turnoe stroitel'stvo v Turkestanskoj ASSR (1917-1927) // Sb. dokl. – Tashkent: Uzbekistan, 1973. – T. 1. – S. 571.
- 10 Pervyj Kazahskij institut v Tashkente // Sb. dokumentov i materialov.–Tashkent: Zar-galam, 2005. – S. 160.

